

AZERBAIJAN TÜRKLERİNİN ETNİK MENŞEİNE DAİR ÜÇ ANA GÖRÜŞÜN ELEŞTİRİSİ

Prof. Dr. Saleh MUHAMMEDOĞLU (Aliiev)

I. Giriş

Sovyet iktidarı döneminde Kafkasya ve Türkistan tarihinin incelenmesi alanında önemli başarılarla ulaşıldı. Ama bu veya başka halkın tarihi geçmişinin başlıca sorunlarını Marksist-Leninçi nazariyenin yaratıcıları ve Komünist partisi önderlerinin ileri sürdüğü doktrin ve görüşler açısından açıklamak eylemi bir çok kaba tarihi tahrif ve sahtekârlıklara yol açtı.

Komünist partisi idarecilerinin tarih araştırmaları alanında yaptıkları baskılar sonucunda gerçekleşen sahtekârlıklardan biri Azerbaycan Türkleri'nin etnik kökü sorunu oldu. 1935'ten sonra resmi yolla Kafkasya'da oturan Azerbaycan Türkleri'nin doğal etnik (kavmi) adını ilga ettiler. İktidar liderleri halka ve onun milli diline yeni ad verdiler; Türkler "Azerbaycanlılar" ve onların dili "Azerbaycan dili" adını aldı. Gürültüsüz uygulanan bu "reformu" derinleştirmek ve ebedileştirmek için Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti liderleri ilim merkezlerini yeni "yaratılmış" halkın etnik menşei sorununu köklü şekilde inceleyip, ona değerli selef, ata aramakla görevlendirdiler. Medya-Atropatena ve Albanya farazyelerinin telifinin ilk koşulu böyle meydana çıkmıştı. Son yıllarda etnik tarih konulu araştırmalara artan ilgi ve milli şuurun gelişmesi Azerbaycan'da eski Türk görüşü adlandırdığımız savın ortaya çıkmasını sağladı. Amacımız bu görüşleri tarişi değerleri bakımından açıklamaktır.

Sovyetlerde tarih biliminin politik amaçların çözümüne yöneldiği inkar edilmeyordu. Haklı olarak Prof. Bernard Lewis Sovyet historiagrafisinin Kafkasya ve Merkezi Asya halklarının mazideki ulusal ve dini hareketlerini yalnız menfi taraftan açıkladığını yazıyor². Onun söylediklerini tamamlamak için, birincisi, bu eğilimin belirli bir halkın tarihi şuurunu, komünist görüşün ütopyik ilkelerince oluşturmağa yöneldiğini ve ikincisi, bu hattın belli siyasi alanlarda ("komünist kuruculuğunda") da geniş takip edildiğini söylemek gerekiyor. 30'lann sonunda Azerbaycan Türklerinin resmi adının iktidar yöneticileri tarafından değiştirilmesinin başlıca amacı, halkın

² Bernard Lewis, *Other Peoples' History* / *The American Scholar*, Summer 1990, vol 5 Number 3,401-402.

milli şuurunun gelişmesini engellemekti. Oysa Türkler'in adının değiştirilmesi ve hatta Türk, Türklük anlayışlarının “Azerbaycanlılar” hakkında kullanılmamasının jcn- saklanmâst uygulanmasayftı, Üiâkin doğru atalarını, eski Medya-Atropatena ve Albânya topluluklarında aramaya lüzum kalmazdı.

Azerbaycan nüfusunun eski Medya toplumuna genetik bakımdan bağlılığı hakkında tezi ilk kez Yusuf Stalin ileri sürdü². Bilhassa Moskova'da Stalin ile Azerbaycan bilgileri ve sanat adamlarının buluşmasından sonra cumhuriyetin komünist partisinin birinci katibi. Mir Cafer Bağirov, Bakü'de yerli tarihçileri Medya tarihini, Medya toplumuna etnik bağlılık konusunu etraflıca incelemeye çağırdı.

2. Medya-Atropatena görüşünün özeti

Bu faraziyenin ana fikrini Hellenizm devrinde Azerbaycan adını kazanmış ülkede oluşmuş etnosun, Azerbaycanlıların (başlıca olarak Azerbaycan Türkleri gerçek seleflerinden olduğu teşkil ediyordu.

Bakalım, Azerbaycan tarihçileri bu görüşü nasıl savunuyorlar. 1958'de Rusça yayınlanmış “Azerbaycan Tarihi” eserinin birinci cildindeki teze göre Ahemeniler devletinin yıkılması ve Makedonyalı İskender İmparatorluğunun parçalanmasından sonra, M. Ö. IV. yüzyılın başlarında “Azerbaycan topraklarında bir halk topluluğunun oluşması için bilhassa olumlu koşullar ortaya çıktı”.³ Bu koşulların Medya- Atropatena devletinin kurulmasına sebep olduğunu kaydeden yazarlar şöyle devam ediyorlar, “Atropatena devleti bugünkü Azerbaycanlıların direkt atalarından biri olan yerli halkın yaşadığı toprakları kapsıyordu... Atropatena halk topluluğu oluştuğca, onun dili de real çizgiler kazanıyordu. Her halde asıl bu dile daha sonraki zamanlarda Azerice adı verildi. Bu dil Farsçadan çok farklıken, Talış diline daha yakındı... Böylece, Milat'taı çok daha önce Azerbaycan'da, Azerbaycan halk topluluğunun çekirdeği olacak Atropatena halk topluluğu oluşmuştur. Atropatena halk topluluğunun belli bir tarihi boyunca devamlı olarak yaşadığı toprakları, dili, belli bir derecede” ğeneföültürü ve o zamandazayıt eloSioifflir İlişKilerF vardı.⁴~ ~ ~

Düşünelim!:, “Azerbaycan Tarihi” mUelliflerinin “yazdığı gibi Atropatena'da İ- ran dilli bir halk oluşmuştur. Öyleyse hangi ilmi delillere dayanarak biz bu topluluğu Azerbaycan Türklerinin gerçek atalarından saymalıyız? Bu soru şöyle cevaplandırılıyor: “Bir İran dilinde konuşan Atropatenalılar... Ortaçağ devrinde yaşadıkları topraklara getirilen Türk dilini benimseyerek ve yeni Türk halkına dönüşerek bugünkü Azerbaycanlıların gerçek (direct) etnik ataları arasında yer alıyorlar”.⁵ Bu sözleri yazan İgrar Aliyev ve onun fikirdaşları böyle bir dönüşmenin (assimilasyonun) tarihi kronolojik çerçevesini, mkyasını ve gelişmesinin özel İliklerinTaçıklanâTtâtTkaç ı nı- yorlar. Bunun başlıca sebebi, onların yazdıkları İreTafihğçerçeklFkTer arasında uy- gunsuzluklar olsa gerek. Türklerin (Oğuzların) toplu olarak Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmeleri X. - XI. yüzyıllara rastlıyor. “Azerbaycan Tarihi” yazarları bu asırlarda değil, daha erken tarihlerde bu ülkede Atropatena etnosunun var olduğunu tespit etmek için delil aradılar, bulamadılar. Başka değışle, esatiri Atropatena halkının tarihi sahnedeki çekilmesi ile Oğuzların Azerbaycan'da yerleşmesi devri arasında büyük bir boşluk kendini gösterdi. Bu boşluğu doldurmaktan yoksun olan tarihçiler bir çok durumda Atropatenalılar

A Nekriç şöyle yazıyor: “Eğer Stalin, söz arasında “Azerbaycan halkı, belki, Medyalı kökenlidir” derse, dil bilimcilerin on beş yıl boyunca Azerbaycan dilinde- (Azerbaycan Türkçesinde - S. M) Med- yalıların dilinden kelimeler arayacaklar...” (M Geller, A. Nekriç, Utopiya u vlasti, London, 1986, 313) Medya dili eski İran dilleri ailesinden olduğu hakkında Bk.: Mayrhofer M., Die Reconstitktion des Medischen, “Anzeiger der Gösterreichen Akademie der VVissenschaften. Phil - hist. Klasse”, 1968, N 1
İstoriya Azerbayjana, C I, Bakü, 1958, 48.

Aynı eser, 49

Atropena tarihine dair eserinin daha sunuş kısmında böyle yazan İgrar Aliev bu konuyu onun es.ı. kısımlarında ele almaktan çekiniyor Aliev İgrar. Oçerki İstoriİ Atropateni, Bakü. Kus,a 4

Türklerce asimilasyonu gibi “önemsiz” olgunun tarihini belirtmekten vazgeçiyorlar.

Öğuz Türkleri’nin göç ve yerleşmeleri arifesinde bölgede oturan halk ve kabilelere dair güvenilir bilgiler, özellikle Ortaçağ Arap kaynaklarında⁴ olmasına rağmen, Atropatena görüşü yanlıları onları görmezlikten geldiler.

Atropatena faraziyesi yanlılarının bölgede konuşulan dillerle ilgili fikirleri de çok düşündürücüdür. İbn Mukaffa⁵ ve İbn Nedim’in^{6,7,8} malumatına dayanan Prof. Julber Lazar, Sasani hanedanının hakimiyeti döneminde eski Medya’da İsfahan, Hamedan, Nehavend ve Azerbaycan’da başlıca yazı ve konuşmaya Parfyan dilinin Parthian dili olduğunu ispatlıyor⁹ Ortaçağ Arap coğrafyacıları onu çok zaman Pehlevi dili adlandırıyorlar. Onların eserlerinde Azerbaycan’daki Amin da dahil, etnik ve lingüistik duruma ait daha kesin ve dolgun bilgi bulunuyor. Arap fütühatı yıllarında eski Sasani Şahenşahlığının egemenliğine tabi ülkelerin çoğunda Arap kabilelerinin göç ve meskünlaşması neticesinde vuku bulan etnik kültür karımları yeni İran halkları ve onların dillerinin oluşmasını sağladı.¹¹ Azerbaycan’da yerli önemi olan böyle dillerden biri de Arap coğrafyacı ve tarih yazarlarının (IX. XIII. Yüzyıllar) “Azeriye” adlandırdıkları dil veya lehçe idi. İstahri ve Yakubi’nin yazdıkları Azeriye adının yalnız belirli bir dilin değil, bu dilde konuşan halkın da adı olduğunu tespit etmeye imkan veriyor. “Azerbaycan Tarihi” ve İgrar Aliyev’in yayınladığı “Medya Tarihi”^{10,11,12} kitaplarında Atropatena faraziyesi ile ilgili olarak Azeri dili konu sunuda yazılmış fikirler anlaşılmalılıktan başka bir şey değil. İnan lehçelerinden olan Azeriye, yeni Arap-İnan müslüman kültür çevresinde oluştuğundan, onun Atropatena faraziyesini savunmak amacıyla delil gibi göstermek anlamsızdır. Ehsan Yarşater Azeriye lehçesinin genetik bakımdan Medya’da konuşulan lehçelerden biri ile bağlılığını tahmin ediyor.¹¹ Bize göre Medya değil, o halde Parthian dili lehçelerinden bahselseydi, yazar daha haklı olurdu.”

⁴ Azerbaycan’ın arazisi Arap fetihlerinin ilk döneminde. Hilâfet yönelim Azerbaycan arazisinde kurulduğundan klasik Arap-Müslüman tarih ve coğrafya kitaplarında bu bölgeye dair veriler çok ve itibarlıdır

⁵ İbn Mukaffa (vef 139/757) tanınmış İnan asıllı edib ve bilgindir Onun İnan ve Azerbaycan arazilerinden Arap fetihleri arifesinde konuşulan yerli dillere dair malumatı İbn al-Nedim’in “Fihrist inde (Uk İslam Ansiklopedisi, İbu al-Nedim) saklanılmışım

⁶ İbn Mukaffa’ya göre İsfahan, Rey, Mamadan, Malı Nihavand ve Azerbaycan ülkeleri abalısı Fahlavıyye dilinde konuşuyordu O, bu terimin adı geçen beş ülkenin Umumi ismi olan Falda (yada Fahlah) dan çıktığını iddia ediyor. İbn al-Nadım, Fihrist, Nşr. Flügel, Leipzig, 1871-1872, 13.

⁷ Lazar G , Pahlavı, Parsı, Dari Les languess de l’İnan d’apres İbu al-Muqaffa, İn “İnan and İslam”, Edinburg, 1971, “361-391

⁸ Sasani İmparatorluğuna labı başlıca ülkelerin, Müslüman Arapların işgalinden ıki yüzyıl sonra, onların hır çoğunda oluşan yem İnan dillerinin söz terkininin büyük bir kısmını Arap dilinden alınmış kelimeler teşkil et mekle beraber, bu dillenn fonemlerinin özelliklerine, cümlelerde söz düzenine Arap yazı dilinin etkisi oldu

⁹ İstaklıry, *Al Masalek wal mamalck*, Re-edited by Muh. Abd el Aal el Hını, under supervision ol Prof. Muh Shafık Churbal, Cairo, 1961. 108, 112 113.

¹⁰ Yakubi, *Kitap ul-huldán*, Leiden, 1860, 48

¹¹ *Encyclopaedia İranica*, vol. III, Fac., 3.

¹² Ne tarihi, ne de mantiki bakımdan M. 0 Medya lehçeleri ile X yüzyılda Azerbaycan’ın belirli bir bölgesinde konuşulan Azeriye lehçesi arasında direki rabıta, bağ olduğunu talimin etmek içiu hiçbir delil yok Oysa VI Yüzyılda kullanılan Parfya dili ile Azeriye lehçesi arasında böyle bir bağın olduğu tahmin edilebilir

Atropatena'ya bağlı görüşün eksikliklerinden biri de “Türkleşme” olarak adlandırılan aşamanın açıklanmasıdır. Faraziyeyi tertipleyenler bölgede bir grup Türk'ün meskunlaşması sonucu dil değiştirmeleri, yani onların ifadesince Türkleşmenin vuku bulduğunu iddia ediyorlar.¹⁵ Azerbaycan TÜrkleri'nin oluşmasına dair şövenist Fars görüşünün esas yaratıcılarından biri olan Ahmet Kesravî de aşağı yukarı aynı fikri belirtir.¹⁶ Bu görüşü; siyasi bir vasıta gibi istismar eden şahlık rejimi, Azerbaycan Türkleri'ni yeniden ftryalılığa¹⁷ çiftfififye kalkışT¹⁸ '""

Eğer İran dilleri ailesinden olan Azeriye lehçesinde konuşan kavim Azerbaycan sakinlerinin TÜrklerden önceki devirde önemli bir kısmını teşkil etse idi ve onlar X. - XV. yüzyıllarda TÜrk boyları tarafından asimilasyona maruz kalsalardı, o zaman bu bölgede anılan asırlarda oluşmuş TÜrklerin dilinde, ilk önce sözlüğünde Azeriye'nin etkisi bulunurdu. Bu konudaki araştırmalarında Azerbaycan Türkleri'nin leksikonunda Prof. E. Yarşater ancak iki-üç Azeriye kelimesini yüze çıktığını itiraf ediyor. (Encyc. Iranica, vol. III, fars. 3. P. 241). Demek ki Azerbaycan'daki Türkleşmeyi geniş çapta bir dil değişmesinin neticesi olduğu savı asılsızdır.

Azerbaycan Türkleri'nin İran lehçeli Atropena (Azeriye) kavmi ile genetik ve temelli ilişkisi olmamıştır.

Azerbaycan'da oluşan TÜrk etnosunun (kavminin) çekirdeği Oğuz ve Kıpçak boylarının siyasi ve kültür gelişmesi sonucu olarak meydana çıktı. Bundan dolayı Azerbaycan Türkleri'nin etnik menşei ayrıntıları ile açıklamak için ilk önce Bayatların, Afşarların, Varsakların, İva, Bayandur, Kaçar, Kara Koyunlu (Baranni), Begdili ve diğer tayfaların tarihini bilmek gerekiyor. Bu sahada son yıllarda en başarılı sonuca Prof. Faruk Sümer erişti.¹⁸ Onun kullandığı usul bir çok TÜrk uluslarının menşei tarihinin incelenmesinde uygulanırsa çok daha iyi olurdu.¹⁹

Azerbaycan'da TÜrk kavminin oluşmasının dil değiştirmeleri sonucu gibi değerlendirilen görüşün yanlışlığını gösteren önemli kaynaklardan biri de ülkedeki yer adlarıdır. İran Azerbaycanı'nın kent adlarını (toponimini) ihtiva eden coğrafi sözlük on binlerce şehir, köy ve kasabanın TÜrk (Oğuz) boy ve bölüklerinin adını taşıdıklarını gösteriyor.²⁰

Türkçe sözlük (c. 2) 3 “Türkleşmek” sözünü “Türk olmak, TÜrk dilini ve TÜrklüğü benimsemek”, “Türkletirmek” kelimesini ise “TÜrk dilini ve TÜrklüğü benimsetmek”, “Türkleşmesini sağlamak” gibi yorumluyor Tarihi eserlerde veya coğrafi bölgelerde sık-sık Türkletmekten, TÜrk olmayan ahalinin belirli bir bölgede TÜrk dilini (TÜrklüğü) benimsemesi kastediliyor Ama Prof Faruk Sümer'in çok değerli “Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış 3 (Belleten, 1957, sayı: 83, 429T47) isimli makalesinde adı geçen ülkeden , TÜrk oymak ve boylarının kütle şeklinde 3 vatan tutması” neticesinde buranın TÜrklerin etnik ve kültür üstünlüğü sağlanmış bir ülkeye çevrilmesinden bahs edilmektedir.

Saleh M. Aliev, **Raboti Ahmet» Kesravî po srednevekoy'u/Blijniy i Sredniy Vostok**, Moskva, 1962, 131-143.

Bu aşırı ırkçı nitelikli siyaset, İran Azerbaycan'ı ahalisinin Uç bin yıldan beri şimdiki vatanlarında yaşadıkları, evveller TÜrk olmadıkları, fakat sonralar, az sayıda TÜrk ve Mogollar tarafından TÜrk dili bakımından TÜrkletirildikten gibi uydurma bir sava dayanmaktadır

Faruk Sümer, **Safevî Devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976

19.

Ünlü tarihçinin araştırmalarındaki veri ve belgeler, zannımızca, Azerbaycan Türklerinin bir etnos gibi oluşması aşamasının nazeri bakımdan umumileştirmek imkanı veriyor Maalesef, Faruk Bey bunu yap mamış Fakat, söylediklerimiz Faruk Bey'in TÜrk tarihine ve özellikle Azerbaycan tarihinin ışıklandırılmasına zengin katkısı azacık da olsa küçüksemeye yönelik değil

İran Askeri Ordusu kurmayı coğrafi idaresinin 1940-1952'de yayınladığı “İran'ın coğrafi sözlüğü” çok cıvıldık esasında general Mahmut Panahyan Tebrizi'nin İran Türklerinin meskun olduğu şehir ve köylerin

Kaçgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda başlıca Oğuz boylan gibi sıraladığı Bayandır, Bayat, Afşar, Begdili ve başka Türk kabilelerinin adları, Ortaçağ Azerbaycan tarihinin başlıca olay ve aşamaları ile sıkı bağı olduğu gibi, bugün de onların adları ülkede bir çok aile ve toponim gibi yaşamaktadır. Azerbaycan Türkleri'nin belirli bir halk gibi belli bir arazide oluşmasında onun çekirdeğini teşkil etmiş Oğuz-Türkmen boylarının ayrıntılı ve ard arda gelen tarihleri bugüne kadar gerçekleşmedi.^{13 14}

Sonra Araplar, Deylemiler, Güler hariç bugün de Azerbaycan'da dokuz-on yüzyıl bundan önce oturan halk ve kabilelerin ahfadları, Talişlar-Tatlar, Kürtler, Yahudi Tatlar (Dağ Cufutları), Lezgiler, Avarlar, Ermeniler, Süryaniler (Nestoriler) - yaşamaktadır.

önemli iki faktörü de gözden kaçırmamak gerekir; birincisi, Türkçe okuma yazma bilenlerin nadir olduğu, resmi çevrelerde Arap ve Fars dillerinin geniş kullanıldığı, gazete, radyo ve diğer kültür kurumlarının yokluğu ile ayrılan Ortaçağ toplumunda, dil asimilasyonun, hızla gerçekleşmesini göz önüne getirmek imkânsızdır. İkincisi, böyle bir asimilasyonun vuku bulması için Türkler bölgede yalnız siyasi değil, aynı zamanda ideoloji (dini), sosyal ve kültür üstünlük kazanmalı idiler. Bu nitelik Azerbaycan'da yerleşmiş Oğuz ve başka Türklerin ancak bir halk gibi toplanıp oluşmasının ikmali neticesinde başlayabilirdi. Bilhassa bundan dolayı Azerbaycan ve ona komşu bazı bölgelerde yabancı asıllı halk ve kabilelerin Türk dilini benimsemesi (Türkleşmesi) başlıca olarak son iki-üç asırda vuku buldu. Nihayet, böyle aşamalara dair tarihi edebiyat ve belgelerde malumat bulunduğunu da kaydedelim.¹⁵

Medya-Atropatena görüşüne dair eleştiriye araştırmacıya en garip gelen yönlerinden birini değerlendirmekle son vermek isterim. Acaba, eğer tarihçilerin daha çok hayal mahsulü olan vahid Atropatena halkı İran dilli idilerse, niçin onların ahfadlarını İğrar Aliyev ve fikirdaşları Azerbaycan'da oturan Talişlar veya Tatlar değil, Türkler arasında ararlar?

Genellikle, Medya ve Hellenizm devri Atropatena'ya dair güvenilir yazılı bilgi ve belgelerin yoksunluğu, bölgenin kadim tarihi hakkında sayısız tarihe benzer (pseudo- historical) efsanelerin ortaya çıkmasını kolaylaştıran sebeplerden oldu. Azerbaycan kelimesinin talihi bu bakımdan hayret vericidir. Bu toponimin tarihi menşei, lafzı manası ve hangi dilden geldiğine dair onlarla görüş yayınlanmıştır. En sonları arasından Prof. Mahmut İsmaylov'un ileri sürdüğü fikri örnek getirebiliriz. O şöyle yazıyor: "Ahemeniler İmperiyasının (Yani İmparatorluğunun) dağılmasından sonra Azerbaycan'ın cenub topraklarında kurulmuş Atropatena devleti adını, aslında onun ilk hükümdarı olmuş Atropatm adından değil, yerin öz adından almıştır. Bazı bilicilerin (bilginlerin) fikrince, Atropat da öz (kendi) adını doğma torpağın adından al-

adlarını ihtiva eden haritaların toplusu (coğrafi atlası) böyle inceleme için önemli kaynaklardır Bk **Nagsecat-e Farhang-e coğrafya-ye ineli i Torkan-e İran**, 1351/1972.

¹⁴ Dr Gulam Htlscyn Begdili'nin yalnız Begdth Oğuz kabilesine dair tertip edip yayınladığı belge ve tarihi malumat iki bin sayfadan fazladır. Bk.: **Tarih-e Begdili**, Madarek ve asnad, Tahran. 1367/1988. 1072 s.: **Tarih-e Begdili ve Şamlu**, C. **I-II**, Tahran, 1372/1993, 1255 s

¹⁵ Geçen yüzyılın ortalarına doğru Baku bölgesinde (Abşeron yarımadası) yalnız altı köyün sakinleri Türklerden ibaret idi (Berezin I N , **Puteşeslyve po Dagestanu i Zakavkaz'yu**, Kazan, 1850, 111, 39) ötekilerin, otuzdan fazla köyün ahalisi ve Baku sakinlerinin bir kısmının büyük bir kısmını, İran dilli Tatlar teşkil ediyordu 1896'da Küba kazası sakinlerinin % 36,7 Tatlardan ve % 24 Türklerden ve % 25,5 Kürlerden ve % 8 Güney-Doğu Dağıstan halklarının mümessillerinden ibaretti (İlkazı **Kubimkis Hanov**, Tbilisi, 1937, 96) XX yüzyılın otuzuncu yıllarının sonunda, adı geçen ve bir çok diğer bölge lerde Tatların çoğunluğu Türk dilim benimsemiştir

miştir”²¹ Zannımızca, bu mülahazada her şey tersinedir. Helenizm devrinde ülkelerin adlarının, hakimlerinin adı ile anılması çok yaygın bir gelenek idi.²⁴ Böyle olduğu takdirde eski Yunan yazarlarının bu toponim hakkındaki malumatına şüphe ile bakmaya lüzum varmı?

Genellikle, Azerbaycan toponimin menşesine dair Bakü’de tarihçi ve yazarların devamlı olarak yeni yeni esasız faraziyeler ileri sürmesinin nedenini sonuna kadar anlamak zor. Birçoklarının ilmi keşiflere olan ihtirasları ile izah etmek gerekir.

Oysa, çağdaş araştırmalar, dâhi Strabonun bu yer adının menşei hakkında yazdıklarını yalnız tesbit ediyor. Büyük İskender’in Orta Doğu’da fütuhatı zamanı çökmekte olan İran Ahemeniler İmparatorluğuna “Media Minör” ülkesinin hakimi Aturpat (Adurpat) kendisini özgür devletin başşısı ilan etti. (M. Ö. 328 yıl). Hellenizm devrinin yaygın geleneğine uygun olarak yeni tesis edilmiş devlet az sonra Atropatene, yani Atropatın ülkesi adlandırıldı. Bazen ise ülkeye Media Atropatene diyorlardı. Sasaniler devrinde Aturpatakan (Adurbadagan) ismini alan ülke, Arab- İslam fetihleri zamanında arablar tarafından “Azerbaycan” adlanıyordu. Atropatın varisleri Parfya Arşakileri ile iyi ilişkiler kurmakta başarılı oldular. Ama I yüzyılın 30’lu yıllarında, özgürlükleri ellerinden alındı ve Aturpatagan direkt olarak Art şakların mülkiyetindeki topraklara katıldı. (Strabo, t. XI, 13, I; The Encyc. Of İslam, NevvEdition, Vol. I, 188).

3. Albanya faraziyesi

Azerbaycan Cumhuriyeti tarihçilerinden bir kısmı ülkede Türk etnik topluluğu nun oluşmasında eski Kafkasya Albanyasııda oturan kavimlerin önemli rolüne dair görüşü destekliyor.

Eski Albanyalılarla Kafkasya Türkleri arasında etnik bağlar geçen asırdan beri tarihçilerin ilgilerini çekmektedir. Sovyet döneminde bu konuya ilgi hayli arttı. V. Leviatov bu soruna hafifçe değinerek şöyle yazdı: “Söylemek gerek ki, Dağlık Karabağ’da yaşayan gerek Ermenilerin, gerekse Azerbaycanlıların çoğu ülkenin yerli halkı olan Albanyalıların ahfadıdır. Albanyalılar çoktan beri Karabağ’da yaşıyordu. Bunların bir kısmı Arap Hilâfetinin hakimiyeti döneminde müslümanlara dönüştürüldü, öbür kısmı da Hristiyan kaldı. Din bakımından Ermenilere yakın Hristiyan Albanlar Ermenileştirildi. Böylece zaman geçtikçe Karabağ halkı arasında bir fark ortaya çıktı”.²¹ Prof. İlya Petruşevski, 1949 yılında çıkan önemli eserinde şunları belirtiyordu: “Albanların çoğu yavaş yavaş Azerbaycan halkına katılarak

müslümanlaştırıldı, önemsiz azınlık ise (Şeki ve Dağlık Karabağ’da) Ermenilere karşıarak Ermenileşti”.²⁶ Her iki tarihçi bu çok sorumlu hükümleri teyit etmek için hiçbir araştırma veya tahlil yapmadı. Albanyalıların Azerbaycanlılar tarafından ne zaman asimilasyona uğradığını belirtmekten acaba Petruşevski ne için kaçınıyordu? Azerbaycan’ın etnik tarihi ile doğrudan doğruya uğraşmayan bilgin herhalde, Albanya çarlığının bir siyasi kuruluş gibi çökmesi dönemine doğru (V. - VII. yy.) Azerbaycan Türklerinin bir halk gibi oluştuğunu z.annediormuş. Herhalde her iki tarihçinin Albanların Türklerce asimilasyonunun tarihi sınırlarını çekmediklerinden

¹ Mahmut tsmayılov, Azerbaycan Tarihi, Bakii, 1992.23.

² Bıktırman, E., İn.stitutions (irs Selrucities. Paris. 1938, 3

³ “Komünist” gazeli, 18.ni. 1990.

ve Azerbaycan Türklerinin oluşması sorununa değinmediklerinden, onların hangi delil ve olaylara dayandıklarını söylemek zordur.

Son otu/-otuzbeş yıl içinde Albanya tarihi alanında araştırmalar gittikçe daha geniş boyutlar kazandı. Kafkasya'da yapılan arkeolojik kazaların sonuçlarının Yayınlanması ve genelleştirilmesi, Kafkasya Albanya'sına dair Yunan, Latin, Bizans, Gürcü, Ermeni kaynaklarındaki malumatın titizlikle incelenmesi, Albanya (Arran) tarihi ve kültürü hakkında bilgilerimizi zenginleştirdi. Kafkasya Albanyası tarihi ve kültürü konusunda bir çok yazı ve kitap yayımlandı. Bazı araştırmacılar Albanyalılar ile Azerbaycan Türkleri arasında genetik ilişkiler sonucuna değinmemeyi tercih ediyorlar. Ama son yıllarda Azerbaycan Türkleri'nin oluşmasında Albanya kavimlerinin rolünü büyük ölçüde savunan araştırmacılar çok faalleştiler. Onların arasından ilk önce Mirali Seyıdovu, feride Mamedova ve Tevllk Mammadovun adlarını çekmek lazımdır.

Geçenlerde Bakü'de yapılan bir grup tarihçinin görüşmeleri sırasında Feride Mamedova kesinlikle şunları söyledi: "Kafkasya Alban Devletinin kurulması ve gelişmesi, erken Ortaçağ Azerbaycan tarihinde en güncel ve diyebilirim ki, en acı noktasıdır. Bizim için bu sorun Azerbaycan halkının etnik menşesine bağılı olduğundan dolayı da büyük önem taşıyor."²⁷

Eerida Mamedova'nın başlıca eseri (1985) Albanya'nın siyasal tarihi ve coğrafyasına adanmış bulunuyor.¹⁸ Bu konularda yazarın bir sıra orijinal fikri ve buluşu var. Aynı zamanda kitabın son kısmında bölgeler in etnik tarihine dair şunlar belirtiliyor: "... Ülkede merkezi iktidar ve vahid halk yokken, çeşitli dinlerin var olduğu, Hristiyanlığın genel din durumunu almadığı koşullarda Albanya kilisesi, Arap Hilâfetine, onun aktif yardımcısı Ermeni kilisesinin siyasetine direnemedi ve o zamanki Ermeni kilisesi olarak, Albanya ahalisini birleştirici, organize edici bir güç haline gelemedi. Tüm bunlar, Albanya kilisesinin gregoryan kilisesine çevrilmesine, ileride de Albanya'nın Hristiyan halkının kültürel ve ideolojik asimilasyonuna yol açtı".¹⁹ Bu cümlede sadece halkın Ermenileştirilmesinden söz ediliyor, biraz aşağıda ise "Albanya'daki Hristiyan ahalinin ve kilisenin "İslamlaştırılması" ve "Gregoryanlaştırılması" tezlerine rastlıyoruz."³ Daha ileride yazar tekrar öncekinden farklı yeni fikir söylüyor: "Sonuçta Albanyalıların bir kısmı, ülkenin topraklarında toplu halde yerleşen ve Türk dilinde konuşan halkla birleşti. Diğer kısmı ise Ermenilerin ve Gürcülerin kültürel ve ideolojik asimilasyonuna uğradı, yani bir halk olarak ortadan kayboldu". Bu savda aşağı yukarı doğru tahminlerle beraber çok yanlış ve tutarsız sonuçlarla karşılaşlıyoruz. Önceki tezlerde Gürcüler ve Türkler hakkında tek bir söz yoktur Bu olguların zaman çerçevesi ve birbirini tarihte kovalaması nasıl? İncelenen konu için kilit mahiyetindeki bu ve başka sorular yazarın eserinde açıklanmamıştır.

Bu da rastgele olmamıştır. Kendi düşüncelerini ve umumileştirmelerini tarihi verilerle, malumatla tasdik etmeden, ciddi deliller getirmeden Azerbaycan Türklerinin menşesinde Albanyalıların yerine dair görüşünü yazar inadına savunuyor Albanyalılar Azerbaycan tarihinde önemini abartarak şöyle yazıyor: "... Albanyalılar Azerbaycan'daki antik ve erken Ortaçağ kültürünün başlıca yaratıcılarından olarak, Azerbaycan halkının atalarından biriydi. Albanyalıların Azerbaycan tarihinde ve insanlığın kültür tarihindeki yeri asıl bununla saptanıyor".²⁰ Bu iddialı savlar Albanya

¹⁸ Faritla M Mamedoca. l'oliliçeskaya istoriya i istoričeskaya gcografiya Kavkazskoy Allianii (111 do u e. VIII v. N. e.). Baku 1986

Aynı eser, 244

¹⁹ Aynı eser, 240

Aynı eser, aynı sahfa

kavimlerini Azerbaycan Türkleri'nin gerçek atalarından hesap etmek için yetersizdir.

Aynı sorunlara biz diğer Albanya faraziyesi yanlılarının incelemelerinde de karşı karşıya geliyoruz. Geçenlerde Bakü'de Albanya tarihine ait iki esaslı kitap yayınlandı; onların yazarları Kemal Aliyev ve Tefvik Mammedov'dur.²¹ Yazık, Tefvik Mammedov'un eserinde tarihi gerçekliklerle uyuşmayan bir sıra savlar var. Güvenilir kaynaklara dayanmadan o "Albanların", Gargarların, Uti'lerin Türk olduğunu yazıyor. Onun zannınca, VII. yüzyılların sonlarına doğru Albanya'da Türk dillerinin Kafkasya ve İran dillerine üstün geldiğine dair fikri düzmece bir tezdir.

Albanya kabilelerinin Azerbaycan Türk halkının oluşmasındaki aydınlaştırmak için, ilk önce, birincilerin tarihi kaderleri sorununu çözümlemek gerekiyor. Bu konuda bir çok yazarlar gibi Leviatov ve Petruşevski'nin peşinden giden Prof. Ziya Buniyatov ve Bazı Azerbaycan tarihçileri Albanya kavimlerinin bir halk gibi ortadan kaybolduklarını yazıyorlar. Ziya Bünyatov şöyle diyor: "Alban dili, Arap fethi döneminde Arap etkisinin dışında kalan bölgelerin Gregoriyanlaştırılması neticesinde kayboldu. Gergoryanlaştırma, aşağıda işaret edilen bölgelerin Ermenilerin toplu olarak göçlerinden sonra gerçekleştirildi: Araplarca zaptedilen diğer bölgelerde Alban dili, X. yüzyıldan sonra kaybolmaya başladı."²² Başka bir yerde yazar aynı konuya değinerek farklı bir düşünce ileri sürüyor: "Büyük, Sevan gölünden Derbend'e kadar uzanan arazide yaşayan, kendi dini, çarları, prensleri olan ve orijinal kültüre sahip büyük Alban halkından birkaç bin Udinden başka, hemen hemen hiçbir iz kalmadı..."²³

Kafkasya Albanya'sı kabilelerinin ve onların dillerinin tamamen, Udinlerin dilleri hariç olmak üzere, kaybolması hakkındaki hükümler bize göre abartılmış ve hatta yanlış değerlendirilmiştir. Gerçekte mezkur kabilelerin yalnız Ermeni ve Gürcülerce değil, Pers ve Araplarca da asimilasyonu söz konusu olmalıdır. Fakat Albanya kabilelerinin tümüyle yok olmaları hakkındaki fikirle mutabık olmak imkansızdır.

Birincisi, Udinler hakkında, eski yazıt ve belgelerde bulabildiğimiz bilgiler, XVII. asır ve XVIII. yy. başlarında Udinlerin sayısının XX. yy. 'a kıyasla çok daha büyük olduğunu gösteriyor. Ermeni tarihçi Zakariya Kanakertsi, Alvan adlandırdığı Albanlara "şimdi Udin" denildiğini ve Ganzak (Gence) şehrinin onun yaşadığı devirde Alvanların yerleşme merkezlerinden olduğunu kaydediyor.²⁴ Udinlerin bir kısmının XVIII. yy. zorla Müslümanlaştırıldığını, aslında Türkleştiğini de gözönünde bulundurmak gerek.²⁵ Kafkasya konusunun geçen yüzyılda tanınmış uzmanı E. Weidenbaum yazıyordu: "Geçenlerde Udinler, Nuha ilçesinde bulunan ve halen Tatar (Azerbaycan Türk'ü kask ediliyor. - S. M.) sayılan birkaç köyde yerleştiler. Vartşen'de Udinlerin büyük kısmı ana dilini unutup, onun yerinde Tatarca veya Ermenice kullanıyorlar..."²⁶ İkincisi, Albanya'da vahid bir dil olmadığını gözönüne almak gerek. Yazı dili yaratmak çabaları başarılı olmadı. Bunun esas nedeni özgür Albanya kilisesinin zevali ile izah olunabilir. Bütün bunlar Kafkasya'da Arap fethleri dönemi arifesinde daha Albanya kabilelerinin kaynayıp bir halk gibi oluşmadığı fikrinin doğruluğunu gösteriyor.²⁷ Bundan dolayı Albanya halkı anlayışı yalnız şartlı kullanılabilir.

Bugün elimizde olan bilgiler, Albanya tarihi kaderleri probleminin Lezgi halklarının etnik

21

Mammıadov Tofiq, Kavkazskaya Albaniya v IV-VIII v.v., Bakü, 1993, 44
Bilniyatov Ziya; Azerbaycan v VII. - IX. Vv., Bakü 1965.

Aynı eser, 178.

Kanakertsi Zakariy, Hronika, Pervod s Armyanskogo... M O. Darbinyan-Melikyana, Moskva, 1969. 71,79.

25

Arınyunyan P T., osvoboditePnoe dvijeniye Armyanskogo naroda v pervoy çetverli XVIII veka, Moskva, 1954, 2006-207.

Veydenbaum Ye., Putevoditel' po Ka vkazu, Tiflis, 1888, 116

Akopyan A A., Albaniya-Aluank v Greko-Latinskich i Drevnearmyanskich istoçnikach, İrevan, 1987, 274. Ama yazarın ısrarla Albanların bölgede Arap egemenliği döneminde tümüyle tarihi sahnedan kaybolmalarına dair tekrar ettiği fikri ile kabul etmek olmaz.

tarihine doğrudan doğruya bağlı olduğu hakkındaki tahmini kesinlikle desteklemek imkanı veriyor.²⁸ Kemal Aliyev'in yazdığı gibi, Antikite yazarlarının Kafkasya Albanyası'na ait zikrettikleri coğrafya adlarından biri de "Kür" idi.²⁹ Kür bir yer, dil ve halk adı gibi XX. yy. kader korundu. Kür dilinin Lezgi dilleri ailesinden olduğu belli. Kafkasya dilleri uzmanı P. K. Uslar (1816-1875) Kuzer Azerbaycan'da Küba nahiyesindeki ilçelerin birinde konuşulan bu dil hakkında ilk ilmi bilgi veren araştırmacıdır³⁰ Kürler XVIII. yy. Samur nehrinin aşağısından, önün sağ kıyısından hemen hemen Küba kentine kadar uzanan topraklarda yerleşiyorlardı. Uslar'ın yazdığına göre, Kür dilli kabileler (veya cemaatlar) Baş Kafkas sıradağını aşarak Şeki ilçesi arazisine de geçiyor. Kürler'in yaşadığı köylerden biri, Udin dilinin korunduğu Vartaşon köyüne komşuydu.³¹ Böylece Kür halkının oturduğu toprakların Udinler'in yaşadığı araziye bitişik olduğuna, Kür ve Udin dillerinin bir aileden olduğuna dikkat ederse Kürler'in Hilafet devrinde İslâmlaşmış Albanya kabilelerinin ahfadı olduğu görüşünü katıyetle savunabiliriz.

Böylelikle, Albanya kabilelerinin çoğunun kaybolması tezi doğru olmadığından reddedilmelidir. Yalnız Albanya kabilelerinin bir kısmının asimilasyona uğradığı söz konusu olabilir. Azerbaycan Türkleri'nin bölgede bir halk gibi mevcut olmadığı devirde Albanya kavimlerinin "Azerbaycanlılaşması" (Türkleşmesi) hakkındaki görüş gerçek tarihle ilgisi olmayan bir uydurmadır. Ama XVII. - XVIII. yy. Albanya kabilelerinin ahfadı olan Kür, Lezgi ve Udinler'in kısmen Türkleşmesi dikkate alınacak tarihi bir sorundur.

Albanya ile bağlı tarihi sorunlardan biri de bu konuda çalışan araştırmacıların Kafkasya Albanyasına ait eserlerde İran etnik unsuruna aşağı yukarı indifferant münasibetidir. Arap fethlerinden önce, özellikle Sasani şahenşahlığı bölgede hakim mevziye sahip olduğu devirde, Kafkasya Albanya'sında İranlı etnik topluluklarının yeri epey güçlendi. Ülkede son hükümdar hanedanı Mehraniler'in merkezi İran'dan göç eden bir soydu.³² Daha önce, Sasani şahı Kavad (488-496, 499-531) bölgede

²⁸ Şu görüşün Dağıstan tarihçileri arasında yanlıları var Ama birtakım tarih yazarları ciddi delil göstermeden Kafkasya Albanyası devletini eski Lezgi devleti gibi tanıtmaya ceht ediyorlar

²⁹ Aliev KamaJ. Toponimika ob etnogeneze na territorii Azerbayjana. Bakü, 1966, 4

³⁰ Mslar P. K., Etnografya Kavkaza, VI. Kyurinskiy yazık, Tiflis, 1896

³¹ Aynı eser, 3.

³² Sasani İmparatorluğunun en kudretli ailelerinden Karen, Suren, Mihran ve Zik'in siyasi mevkileri VII. yüzyılın başlarında merkezden sarsıldı (Richard Frye, The Golden Age of Persia. The Arabs in The East, 1975, 7). Mihran ailesi ve onun yakınlarının Albanya'ya (Arran'a) Hüsrev Aparviz'in 11 (590-628) şahlığı döneminde muharcet ettikleri tahinin ediliyor. X yüzyılda eski Ermeni dilinde tertip olunmuş "Agvan (Alban) tarihinde" bu aileden etrafıca bahsediliyor Ama bazı çağdaş Ermeni tarih yazarları itibarlı bir kaynağa dayanmadan Mihranı adı ile tanınan Alban prenslerinin İran asıllı olduklarına dair malumatın az çok şüpheli olduğunu iddia ediyorlar (Akopyan, Aynı eser, 197)

hükümrانlığını ihya etmek amacıyla doğru Kafkasya'nın kuzeyinde geniş kapsamlı askeri önlemlerde bulundu. Yakubi ve Belazuri'nin yazdıklarından Hazer denizinin Kafkasya kıyılarında yapılan kalelerde Perslerin yerleştirildiğini biliyoruz.³³

Hilâfetin Kafkasya'da hakimiyeti döneminde Albanya kabilelerinin siyasi ve askeri durumunun zayıflaması ile birlikte yalnız Müslüman Arapların değil, aynı zamanda Müslüman İran unsurunun mevzii hayli kuvvetlendi. IX. X. yüzyılda Kafkasya'da ortaya çıkmış bir çok mahalli devletleri İran asıllı hanedanlar idare ediyordu.³⁴ Hatta X yy.'da Şirvanda bağımsız devlet kurmuş Azap asıllı Yezidiler "zaman geçtikçe yerli İran geleneklerini benimseyerek" İranlaştılar. Onların ahfadı Sasani menşeli olduklarını iddia ediyorlardı. Yezidilerden sonra Şirvan'da iktidara gelen Kısranı hanedanı da gerçek Sasani köklerine iddialıydı.³⁵

İranlı unsurunun Azerbaycan ve Albanya (Arran) topraklarında kuvvetlendiğini tespit eden olaylardan biri de Hurramiye hareketidir. Bu ayaklanmanın önderleri Cavidan ve Babek'in (816-837) siyasi görüşleri, (.....) onların hakkında elimizde olan verilere göre (....) İran dilli halkın temsilcisi idiler ve bu halkın çıkarını ifade ediyorlardı.³⁶

İlginç bir husus da şudur. Hürremilerin çıkışlarını bastırmaya gönderilen ceza birliklerinde Türk kökenli başbuğlar ve askerî bölükler de bulunuyordu. Başbuğlar arasından Buğa al-Kebir'ı (Büyük Buğa) örnek gösterebiliriz. Bu niteliklere rağmen Sovyet tarihçilerinin Babek'i İslam devletine karşı "Azerbaycan halkının kurtuluş hareketinin önderi"³⁷ gibi değerlendirme çabaları (Alisohbet Sumbatzade, Zelik Yampolski ve diğerleri) tarihi gerçeği kasten veya bilmeden siyasi gayeler için tahrif edilmesine bir misaldir. Hürremi hareketi açık bir şekilde İslama karşı koymaktaydı Buna göre Sovyet tarihçileri onu Azerbaycanlaştırmak için büyük gayret saffettiler.

Nihayet önemli hususlardan biri şudur: Albanya çarlığının ve diofizit Alban kili sesinin sahneden çekilmesiyle, Alban kabilelerinin yaşama sahalarının kısıtlanmasıyla, Albanyalıların bir kısmının başka halk topluluklarıncı asimilyasyonunun başlamasıyla ilgili olaylar, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin Kafkasya'da yerleştikleri zaman artık tarihi bir geçmişi idi.

³³ Belazuri, Nşr. De Goeja, 1866, 194; Ya'kubi, Tarih, Najaf. 1358/1939, i, 146

³⁴ Müsafiriler, Sallariler, Şeddadiler

³⁵ Minorsky V., İstoriya Şirvan» i Derbend X. XI. vekov, Moskov, 1963, 40, 90, 107, 155, 176, 178

³⁶

Ortaçağ Ermeni historiografisinde Bâbek'e Pars, yani Acem deniliyor (Vardan, Umumi Tarih, Rusça, Moskva, 1861, 101) Bâbek hareketine dair ilk kaynaklardaki başlıca veri ve belgelerin toplanıp araştırıldığı en yetkin eser Al-Aziz Hüseyin Kasım tarafından yazıldı. Bilgin Bâbek in yerli irandilli halk, Azeri-lerden olduğunu fark etmektedir Al-Aziz Hüseyin Kasım, Al-Babakiyat, Bağdat-Beyrut, 197-237-238 Zerrinize mi, onun Babakiyat Talış dedeleri Taylasanlarla bağlılığını da tahmin etmek mümkündür Prof Altay Köymen Selçuklar devrinde Türklerin halife Mutasım'a denilen hizmetleri üzerinde dururken şu neticeye geliyor "Bu halife Türkler için, Samerra şehrini inşa ettirmiş, devlet merkezini oraya nakletmiş mişti Bu sırada Türkler, Bâbek isyanını bastırmak suretiyle de devleti büyük bir iç tehlikeden, Bizans hücumunu bertaraf etmek ve karşı hücumu geçmek suretiyle bir dış tehlikeden kurtarmış bulunuyorlardı. Mehmet Altay KÖYMEN, Selçuklu devri Türk Tarihi, Ankara, 1993, 8

Azerbaycan Tarihi, c I, Rusça, 1958, 117, A S Sumbatzade Azerbaycanlılar - etnogenez ve halkın formalaşması, Rusça, Bakü, 1990, 108-112; Ziya Bünyatov, Azerbaycan VII-IX asırlarda, Bakü, 1965, 230-236; Çok yazık, gerçekten bir zındık olan Bâbek ve onun yönetmeni olduğu hareket hakkında Sovyetler devrinde İslamla mücadele namına uydurulmuş düzmece görüşler son senelerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yayınlanmış tarih ders kitaplarında kendisine geniş yer işgal etmiştir Azerbaycan lürkleri'nin bir kavim (etnos) gibi oluşmasından önce yaşamış. İran asıllı Bâbek yine de biz Türkler'in kahramanı olmuş, onun isyanı azadlık savaşı adlandırılmış, Hürremiler in başlıca gayesinin "halka sıyası «azadlık kazanmak" olduğu gibi yalanlar 1976'da Bakü'de büyük Resulzade'nın adını taşıyan devlet üniversitesinin yayınladığı "Azerbaycan Tarihi" kitabında kendi ifadesini bulmuştur (Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1996, Redaktörü Süleyman Aliyarlı. s. 148)

4. Eski Türk görüşü

Bu faraziye Azerbaycan'da, Arran'da dahil, erken Ortaçağ döneminde Türk halkının oluştuğu.görüşüne dayanıyor. Son 30-35 yıl içinde bu görüş Bakü'de tarih ve filoloji uzmanlar arasında birçok taraftar buldu.

Bu faraziyeyi Azerbaycan'da iyi tanınan mesleki tarihçi. Eski Doğu tarihi uzmanı Yusif Yusifov'un versiyonuna göre anlatmağa çalışacağız. Yusifov, Güney Kafkasya'ya üç Türk "istila dalgası" gerçekleştiğini yazıyor. Onun fikrince, M. Ö. VIII. Yüzyılın sonlarında - VII. yüzyılın başlarında yer alan "birinci dalga" Kimmer, İskit ve Sakların göçleri ile bağlıdır.³⁸ Bu topluluklar Azerbaycan'da yerleşerek kendi devletini kurdular. Sonra yazar şunları belirtiyor: "Yazılı kaynaklardan bilinen ikinci istila, Ön Asya'ya (ve daha çok Avrupa'ya) II. - IV. Yüzyıllardan başlayarak Türk dillerinde konuşan ve bazı İran kavimlerini de ihtiva eden Hun kabilelerinin toplu göçleriyle ilgilidir."³⁹

Bilgin daha sonra ekliyor: "Azerbaycan topraklarına ilişkin olarak Hun birliğine giren Bulgar, Böçenek, Kıpçak, Kangar, Barsil, Hazer, Sabir vb. kavimler zikrediliyor."⁴⁰ Ve nihayet, yazara göre Ön Asya'ya gelen üçüncü Türk kavimleri dalgası, XI. yy. Selçuklar'ın göçüne bağlıdır. O zaman, yazarın ifadesince, "muayen bir grup Oğuz" Azerbaycan topraklarında kökleşti.^{41 42} Üç Türk dalgası tezine göre - "Azerbaycan halkı ve dili erken Ortaçağ döneminde Oğuz öğelerinin üstünlüğüyle oluşuyordu ve bu süre VII. - VIII. Yüzyıllarda, yani Azerbaycan topraklarında İslamın ve Hristiyanlığın ideolojik etki alanları kesinlikle belirli olduğu zamanda sona erdi."⁵¹

Y. Yusifov'un Azerbaycan Türkleri'nin oluşmasına dair görüşlerinde iç tezatlara ve gerçek tarihle uygunsuzluklar açıkça göze çarpıyor. Türkler'in Azerbaycan'a birinci istilası ve yerleşmelerini doğrulamak amacıyla yazar İran dilli Kimmer, İskit ve Saklar'ın arasında Ural-Altay kavimleri olduğunu iddia ediyor.⁴³ Ve bu fikrin ispatı için Bizanslı tarihçilerin "Türkleri eski İskitlerle" özdeşleştirdiklerini zikrediyor. Böyle bir zayıf varsayımlarla önemli tarihi sorunu çözümlenememesi imkansızdır. VIII. Konstantin Porfirogend Madyarlar'a "Türk" der, XIII. yy. Ermeni tarihçisi Vardan da Oğuz Emiri Kızıl'ın İskit kökünden olduğunu yazıyor.⁴⁴ Yazarın birinci Türk istilası adlandırdığı olgunun ve onun Azerbaycan'da Türklerin M. Ö. yerleşmesine dair görüşünü tespit etmek için elinde hiçbir güvenilir kaynak, delil veya malumat yoktur.

Oğuz ve Kıpçakların Merkezi Asya'dan Doğu Avrupa ve Ön Asya'ya göç ve yerleşmeleri tarihi tüm ayrıntıları ile incelenmemesine rağmen, bu olayların ana

³⁸ Yusifov Yusif, Azerbaycan'ın etnik tarihinin aktüel meselelerine dair "Azerbaycan tarihi Üzere kaynakların öğrenilmesi problemleri", Baku, 1988, 15-39.

³⁹ Aynı eser, 20-21.

⁴⁰ Aynı eser, 21

⁴¹ Aynı eser, 31.

⁵¹ Aynı eser, 30-31.

⁴³ Aynı eser, 19-20.

⁴⁴ Vardan 1861. 136-140: Consrantine Porphyrogenous. 06 upravlenii inperley, Gıcek textı. Russian Trans. Commuenary, Moscova, 1989. 284-286.

çizgilerinin tarihi malumdur. Ama bu tarihi keşifler peşinde koşan yazarı, Oğuz unsurunun üstünlüğü ile Azerbaycan Türkleri ve onların dilinin VII. - VIII. yüzyıllarda oluşmasına dair kesin fikir söylemekten alıkoymuyor. Yazarın yalnız erken Ortaçağ devrinde değil, Parthia zamanında da Azerbaycan'da ve Kafkaslar ötesinde güçlü Türk topluluğunun var olması⁴⁵ görüşü de tarihi kaynak ve tanıklara dayanmıyor. Tarihiçi, anlaşılması zor bir nedenle, kendi tarifıyla “üçüncü dalgaya” çok az dikkat vermektedir. Oya Anadolu'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da Türk etnosunun oluşmasının bilhassa Selçuklu devri ile bağlılığı inkar edilemez bir tarihi gerçektir.⁴⁶

Türk halk ve kabilelerinin Kafkasya, Azerbaycan ve Ön Asya ile ilişkilerinin Oğuz fetihlerinden daha uzun tarihi olduğu malumdur. Bugün bu konuda araştırmaları genişletmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Yazıklar olsun ki, bir çok tarihçi, Türkler'in mezkur bölgelerle erken temaslarını sistematik surette incelemek yerine, tarihi gerçekliklerle uygun germeyen olgular icat ediyorlar. Ziya Bünyatov Güney Kafkasya'yı zaptetmiş Araplar m yerli Türklerce asimilasyonun Hmeviler döneminden başlayarak “Abbasoğulları Hilafeti zamanında daha da şiddetlendiğini” yazmaktadır⁴⁷. Yazarın hangi kaynak ve olguya dayandığı malûm değil. Böyle esatiri savı ileri süren yazar aynı zamanda Oğuz göç ve fetihlerinin önemini küçümsemeye kalkışıyor. Bilgin şöyle yazıyor: “Bazı ilim adamları gibi (burada Fyodor Miroski ve Faruk Sümer zikrediliyor. - S. M.) Türkleşmenin XI. XII. yüzyıllarda yer aldığı kabul etmek bir hata olurdu. Türklerle bir yabancı, Azerbaycan topraklarına gelmiş bir öge gözüyle bakmak doğru değil, çünkü bu halde büyük yoğun yerli Türk kavim toplulukları nazari itibare alınmıyor Fakat yazar bu yerli Türk topluluklarına dair güvenilir bilgi vermekten vazgeçiyor.

Bazı tarihçiler yanlış bir kanıya takılıp kalarak Azerbaycan Türklüğünün tarihini daha da kadimleştirmeye, Albanya kavimleri arasında Türk boylarının bulunduğu gibi gerçekten uzak görüşleri ısrarla savunmakta devam ediyorlar. 1992'de yayınlanmış “Azerbaycan Tarihi” adlı kitapta Azerbaycan'da Türk halkının teşekkülü maddesini Arap fetihlerinden önceki fasla dahil eden Prof. Mahmut İsmayilov katiyetle şöyle yazmaktadır: “Asıl hakikat ise artık malumdur. Selçukların gelişine kadar Azerbaycan ahalisinin esas kitlesi Azerbaycan dilli olmuş (yani Türkler - S. M.) Selçukların özleri (yani kendileri - S. M.) Azerbaycan dilliler muhitine düşmüştü-

Azerbaycan Türklerinin gelme olmadıkları tezlerini ileri sürmek veya savunmak manasız görünüyor. İran'da Fars'ların olduğu gibi, Türkiye'de Türkler gibi, Mısır'da Araplar gibi, Avrupa, Asya ve Afrika'daki bir çok başka halklar gibi Azerbaycan l türkleri de genellikle bugün yaşadıkları topraklarda bir halk topluluğu ve millet haline gelmişlerdir. Bu açıdan yaşadıkları topraklar onlar için kendi vatanları olmuştur. Bu milletin başka vatani yok. Göç ve parçalanmasından önce başka yerlerde yaşayan bü

⁴⁵ Yusuföv, Ajnn eser, 27.

⁴⁶ Selçuklu hareketi zamani Azerbaycanda büyük çapda gerçekleşen Oğuz göç ve fütuhatinin başlıca nedenleri arasında iktisadi amil de durmaktaydı Prof Richard N. Frye şu munasebelle yazıyor “Güzel otlakları olduğundan Azerbaycan Türk göçebelerinin Ustun amaçlarından oldu Türkler gecikmeden ran in bu kısımdaki toprakları kendi kontrolleri altına alarak Türkleştirmeye başladılar ” Richard N Frye, The Golden Age of Persia. The Arabs in the East. New York, 1975, 227.

Ziya Bünyatov, 1965, 178-179.

Aynı eser, 183

Mahmut İsmayilov, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992, 97.

yük Oğuz topluluğu, eski Türkçe “Oğuz budun”, başka bir etnos idi. Böyle olmakla beraber Oğuzlar birkaç yeni Türk halkına gen, dil, kültür ve zihniyetlerini miras bıraktılar.

5. Sonuç Yerine

Onların atalarını Mauna, Medye, Atropatena ve Albanya topluluklarında aramak çabaları Azerbaycan Türklerinin maneviyatına vurduğu büyük hasar bugün göz önündedir. Komünistlerce ithap edilen "ilmi" metod, yalnız halkın kökü konusu alanında değil, onun tarihinin ve kültürünün bütün devirlerinin ışıklandırılmasına olumsuz, etki yaptı.

Komünist önderler tarafından Azerbaycan tarihinin telifini ütopyaya dayanan siyasi gayelere tabi tutan tarihçiler, Türkler'i Alp Arslan gibi bahadırılarına yabancılaştırdılar; Oğuz alplerinin İslam bayrağı altında yeni topraklar fethetmeye giriştikleri zaman eski İran inançlarına dönmek için isyan eden Babek'i, Hristiyan görüş yanlısı Cavanşir gibi başka etnik-kültürel toplumdaki, yabancı soydan olan tarihi şahısları Azerbaycan Türklerine kendi kahramanları gibi gösterdiler; küllü çoktan savurulmuş Medya-Atropatena ve Albanya uygarlıklarının tarihi değerini abartarak, doğmaca eski Türk kültürüne Türkleri yabancılaştırdılar; Oğuz Türkleri geçmişinin altın sayfaları olan ve dünya tarihinde yeni bir dönemin açılmasıyla sonuçlanan Oğuz göç ve yerleşmelerini “yâdelli saldırısı” gibi vasıflandırdılar; tüm Asya ve İslam dünyasında ilk kez demokratik ilkelere dayanan cumhuriyeti kuran devlet adamlarını kail ve toplumdaki aforoz etmekle yetinmeyerek, ilk milli devleti genç kuşağa halkın tarihinde bir “kara sayfa”, 1920 Nisan’ında Azerbaycan Devletini deviren XI. Kızıl Ordu’yu ise “halaskar” (kurtarıcı) gibi tanıttılar. Tüm bu sahtekarlıklar, özellikle halkın doğal adının inkâr edilip, ona yeni ata aranılması, milli zihniyetin gelişmesini engelleyerek Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmına aşağılık kompleksi aşılmasına neden oldu.

Kuzey Azerbaycan’da Bolşeviklerin çabası neticesinde yaratılan durum, Türkiye ve İran Azerbaycan’ı ile kültürel ve insani münasebetlerin kesilmesine yol açtı. Öbür taraftan Sovyetlerin etkisini önlemek ve İran’da Türklerin Fars dili ve kültürüne asimilasyonunun hızlandırılmasını sağlamak amacıyla Sovyet rejimi Türklere karşı yabancılaştırma politikasını şiddetlendirdi. Devlet kurumlarına bu şövenist hattı uygulamakta, Tâki Erani (İran’da Komünist teşkilatının banilerinden), Ahmet Kesravi, Kazım İranşehr, Rızazade Şafak gibi Türk asıllı aydın ve yazarlar yardımcı oldular. Kesravi’nin Türklerin İran’da Türk dilini benimsemiş İran dilli halk oldukları hakkındaki tuhaf görüşü, Bakü’de Marksist tarihçilerin Atropatena’ya dair farazi- yesine çok yakındı. Şah rejiminin Azerbaycan Türkleri’ne karşı uyguladığı şövenist siyaset etkili oldu. Bunu tanıtmış Orta Doğu politik sorunları uzmanı Graham Fuller şöyle tarif ediyor: “Gerçekten, İran Azerileri belki yeryüzünde kimliği hakkında kesin görüşü olmayan tek Türk ulusudur”.⁴⁸

Sovyetlerin dağılması ve yeniden özgür Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması (1991), İran’da monarşinin ortadan kaldırılması (1979) ile Kuzey ve Güney Azerbaycan’da Türklerin kendi eski tarihlerini ve kimlik sorununa ilgilerinin artmasına sebep oldu. Tarihçiler, özellikle Kuzeyde, kendi görüşlerini serbestçe açıklama imkanı buldukları Türklerin etnik tarihine ait gerçekleri gün ışığına çıkarılacağına dair umut veriyordu. Fakat şimdilik bu umut tahakkuk etmedi.

Bunun başlıca sebepleri arasında birtakım Azerbaycan aydınlarının ve politikacılarının tarihi gerçekleri yansıtmaya menfi münasebeti olsa gerek. Azerbaycan Türklerinin milli diline yeniden öz doğal adının verilmesine dair Meclis kararını bir çokları Bakü’de hoşnutsuzluk hissi ile karşıladılar. Hatta Stalin’ini Azerbaycanlıların oluşmasında “hizmetini”övmekten kaçınmadılar bile. Kril alfabesinden yeniden Latin yazısına dönmeye dair Milli meclisin kararının kabulünden dört yıl geçmesine rağmen bu tedbir de şimdilik uygulanmadı.

Son yıllarda İran’da Azerbaycan Türkleri arasında da milli uyanış sezilmektedir Bunun ifadesini İran’da ve özellikle Batı Avrupa ve Amerika’da İranlı göçmenlerin yayımladığı gazete,

⁴⁸ Fuller Graham E., Turkey Eaccs Kast, RAND. Santa Monica. 1992, 54.

dergi ve kitaplarda buluyoruz. Azerbaycan Türkleri yeni İslamcı rejimi, onların dili ve kültürüne karşı uygulanması devam eden şövenist politikadan yüz çevirmeye ve İran'da Fars olmayan halkların ulusal haklarını tanımaya ve demokratik isteklerini olumlu cevaplandırmaya çağırırlar.⁶²

Özgür Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşunu Tahran'da bazı devlet çevrelerince olumlu karşılanmadığını yazan G. Fuller, bu davranışın nedenini bağımsız Azerbaycan devletinin İran'a faydası yok iken, zararının kaçınılmaz olacağı ile açıklıyor. Bu görüşün belirli derecede doğruluğu İran Cumhuriyeti yetkililerinin Azerbaycan devletinin karşılaştığı bazı sorunlara menfi inünasebetde kendini gösteriyor. Belik İran resmi yayınlarında son zamanlarda Azerbaycan Türklerinin ısrarlı "Azeri" adlandırılması da bununla bağlıdır. Oysa Türklerin İran'da doğal ve aynı zamanda resmi etnik adının Türk (Farsça telaffuzu "Tork") olduğu halde niçin şimdi onlar Azeri ye çevrildiler. Şövenist ruhlu İran asıllı yazarlardan bazıları (Reza Enayet, Şirin Hanter) İran Türkleri ile Azerbaycan Cumhuriyetinde oturan TURkler arasında kökenli etnik fark olduğu gibi düzme sav ireli sürmeye celhd etmektedirler. Türkiye de ve Batı ülkelerinde Azerbaycan Türklerinin yerine "Azeri" sözünün kullanılmasının sebebi açıklamak zor. Bu itinasızlıkımı izah ediliyor veya düşünülmüş bir davranışın sonucudur? Fakat şunu vurgulamaya ihtiyaç duymaktayım: Azerbaycan Türklerine yayında verilen Azeri adı ister İran'da, ister Kafkasya veya Rusya'da son vakitlere kadar kullanılmıyordu. "Azerbaycanlı" başka, bu Sovyetler döneminde resmen tehkim edilmiş bir addır ve bugün de kullanılmaktadır. Azeri adının karmaşıklık getirdiğini de unutmamak gerek. Çünkü Azeri adı yukarıda belirttiğimiz gibi IX. - X. yüzyıllarda İran Azerbaycan'ında oturan İran dilli küçük bir soyun adı idi. Dört sene bundan önce Azerbaycan Cumhuriyetinde oturan Tatlar kurdukları kültür cemiyete "Azeri" adını verdiler."

Son olarak şu noktaya değinmek isterdim: Azerbaycan Türklerinin menşesine dair Sovyet Birliğinde ve İran şahlığında yapılmış düzme faraziyelerden el çekmek bugün serbest ve demokratik ilkelere dayanan ulusal devlet kurmak için ikinci defa müca- e e veren halkın doğru tarihini yazmak ve aynı zamanda yaşadığı zihniyet ve tarihi şuur bunalımını yenmesi için büyük önem kespetmektedir.

Son yıllarda devamlı olarak Almanya'da çıkan "Ulus" gazetesinde İran Azerbaycan. Türklerinin b,r,ncP_9s,nde'snat | tlg' VC 'S'kiar' Süras'mm' 14ZÜgu 'nesrcit'lm's'ir. Tüzüğü'n Ana prensiplerinden om, '5fy'ic yaz.im.ş.t.r Güney Azerbaycan'ın taril.ı topraklarından bir karış bile vaz geçmeden bavec in^ S_venizim' tara_nstan «Klanlara (illere) bölünmüş arazisinde Müstakil Güney A/ei- Eaycan Cumhuriyetinin kurulması "Ulus", Nr. 20, Mar - Apr. 1998, s. 3 Fuller, 1992, 57.

